

Amforele grecești din sec. VI-V a. Chr. din săpăturile de la așezarea Ciobruciu de pe malul stâng al râului Nistru

Natalia Mateevici, Serghei Fidelschi

Rezumat

În contextul descoperirilor de amfore grecești din regiunea Nistrului Inferior și Mijlociu, un loc deosebit îl are așezarea barbară Ciobruciu, de pe malul stâng al fluviului.

Cercetările arheologice au demonstrat că în evoluția acestui sit au existat patru perioade: sec. VII - începutul sec. VI a. Chr.; mijlocul sec. VI - sec. V a. Chr.; sec. III-II a. Chr.; sec. III-IV p. Chr.

Printre artefactele descoperite predomină vasele ceramice, atât cele modelate cu mâna, cât și cele lucrate la roată. Ceramica confecționată la roata olarului este reprezentată, în marea ei majoritate, de vase grecești din perioada arhaică și până în cea elenistică, dintre care circa 4440 fragmente (92%) aparțin amforelor grecești de transport.

Un interes deosebit prezintă fragmentele de vase arhaice, care punctează prima etapă de pătrundere a mărfurilor grecești în acest spațiu. La momentul de față au fost sesizate următoarele centre grecești producătoare de vin și de ulei de măsline, ale căror produse ajung în aceste teritorii începând cu mijlocul sec. VI a. Chr.: Chios, Lesbos, Clazomene, Thasos, cercul Samos-Milet, precum și ale unor centre producătoare neidentificate în prezent, dar cunoscute în literatura de specialitate ca amfore de tip ProthoThasos.

Analiza lotului de piese de amfore arhaice de la Ciobruciu ne permite să afirmăm că, deja de la mijlocul sec. VI a. Chr., așezarea barbară era implicată în relații comerciale cu lumea greacă, în exclusivitate cu centrele producătoare din bazinul mediteranean.

Pătrunderea mărfurilor grecești și, în special, ale celor lichide, pentru care se foloseau amforele, s-a făcut în perioada dată pe râul Tyras (Nistru), care din cele mai vechi timpuri era navigabil pe tot cursul său și pe parcursul

întregului an. Credem, că așezarea getică de lângă s. Ciobruciu, la acel moment, era unicul debușeu pentru aceste mărfuri în spațiul cuprins între bazinurile râurilor Tyras și Piretus.

Cuvinte-cheie: amfore, perioada arhaică, comerț greco-barbar, debușeu.

Abstract

The barbaric settlement Ciobruciu on the left bank of Nistru River holds an important place in the context of Greek amphorae discoveries in the lower and middle Nistru region.

Archaeological research has demonstrated the existence of four periods in the evolution of this site: 7th - beginning of the 6th centuries BC; middle of the 6th - 5th centuries BC; 3rd and 2nd centuries BC; 3rd and 4th centuries AD.

The gross among discovered artifacts are ceramic pots, both hand-shaped and wheel-shaped. The ceramics made using the potter's wheel are mostly Greek vessels from the Archaic to the Hellenistic period, of which approximately 4440 fragments (92%) are from Greek amphorae intended for transportation.

Of particular interest are the fragments of archaic vessels, which mark the first stage of Greek goods penetration into this space. According to latest data, goods from several Greek wine and olive oil production centers have circulated in these territories since the middle of the 6th century BC, among them are Chios, Lesbos, Clazomenae, Thasos, the Samos-Milet circle, as well as from production centers which have not yet been identified but which are known in the specialized literature as ProthoThasos amphorae.

The analysis of the lot of archaic amphora pieces from Ciobruciu allows us to assert that since the middle of the 6th century BC the

barbarian settlement was involved in commercial relations with the Greek world, exclusively with production centers in the Mediterranean basin.

The penetration of Greek goods, and especially of liquid products for which were used amphorae, was made through the Tyras River (Nistru), which was a navigable river from

ancient times throughout its entire course and during the whole year. We believe this Getae settlement near the village of Ciobruciu was at that time the only commercial exchange market for these goods in the area between the rivers of Tyras and Piretus.

Keywords: amphorae, archaic period, Greek-Barbarian trade, market.

Bazinul Nistrului Inferior în antichitate reprezenta una dintre cele mai populate regiuni din nord-vestul Pontului Euxin, drept dovadă servind numeroasele așezări amplasate pe ambele maluri ale fluviului (Мелюкова 1963, 64-72; Мелюкова 1971, 39-45; Охотников 1980, 84-96; Охотников 1983, 101-122).

Printre siturile din această regiune un loc deosebit îl are așezarea barbară Ciobruciu, amplasată de pe malul stâng al Nistrului, între localitățile Slobozia și Ciobruciu (Кишлярук 2000, 56-60, рис. 1).

Cercetările arheologice ale așezării s-au desfășurat pe parcursul a 13 campanii arheologice (1993-1996, 2001-2002, 2004-2006, 2010, 2012-2014) pe o suprafață totală de 1785 m². Ca urmare a acestor investigații au fost descoperite 196 complexe arheologice (15 construcții, 179 gropi menajere și două înmormântări), precum și un bogat și variat inventar (Щербакова 1994; Никулицэ, Фидельский 2002a; Никулицэ, Фидельский 2002b; Никулицэ, Фидельский 2004a; Никулицэ, Фидельский 2004b; Фидельский 2012; Фидельский, Лукасик 2018).

Chiar din primele campanii de cercetare s-a stabilit că situl este pluristratigrafic, conținând niveluri de locuire din: sec. VII - începutul sec. VI a. Chr., sec. VI - V a. Chr., sec. III-II a. Chr. și sec. III-IV p. Chr. (Щербакова 1994, 231-232).

Sortimentul de artefacte descoperit la Ciobruciu este divers: unelte de muncă, obiecte de uz casnic, veselă. Printre artefacte locul dominant, din punct de vedere cantitativ, îl au vasele ceramice, atât cele modelate cu mâna, cât și cele lucrate la roată. Din cele circa 14 mii de fragmente ceramice descoperite, 8510 (63,8%) revin ceramicii confecționate cu mâna. Dominația cantitativă a ceramicii barbare reflectă caracterul local al sitului, în care domina componentul getic și mai puțin cel scitic.

Ceramica lucrată la roată, este reprezentată în marea ei majoritate de vase grecești din perioada arhaică până în cea elenistică, dintre care circa 4440 fragmente (92%) sunt fragmente de amfore grecești de transport. Este bogată și colecția de ștampile de amfore, printre care sunt exemplare de Rhodos, Sinope, mai puțin Chersones, Cnidos, Paros (Матеевич, Фидельский 2004, 118-123, Mateevici, Fidelschi 2007, 29-34; Mateevici 2007, 167-176; Иващенко 2012, 84; Фидельский, Иващенко, Синика 2017, 352).

Din totalitatea fragmentelor amforice un interes deosebit prezintă cele de la vase arhaice, care puntează prima etapă de pătrundere a mărfurilor grecești în acest spațiu. Ambalajul amforic constituie, în primul rând, un indicator cronologic sigur. În al doilea rând, pe baza lui sunt stabilite centrele producătoare grecești

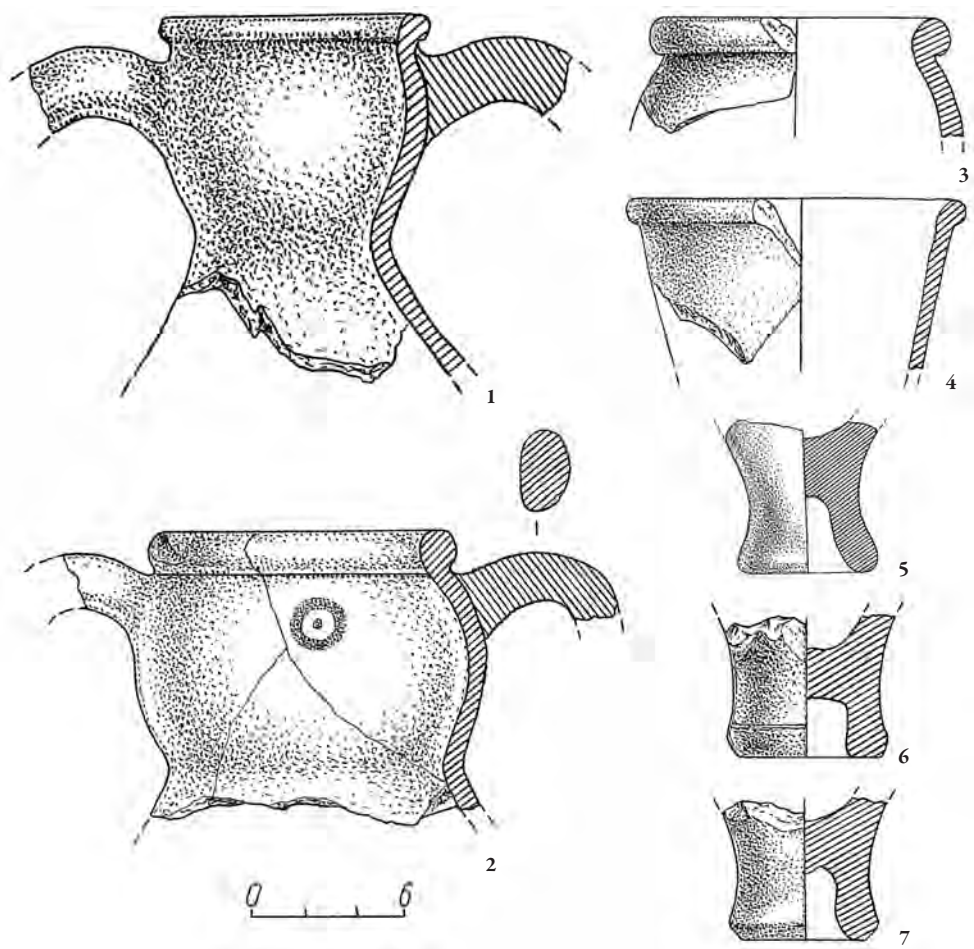

FIG. 1. Ciobruciu. Fragmente de amforă de Chios.

FIG. 1. Ciobruciu. Chios amphora fragments.

implicate în relațiile comerciale greco-barbare, la această etapă, nu numai cu așezarea Ciobruciu, ci și cu mediul barbar din spațiul pruto-nistrean. Toate aceste componente contribuie la redarea unui tablou cât mai veridic, privind dezvoltarea teritoriului în perioada dată, evoluția relațiilor comerciale cu lumea greacă și influența acestor relații la dezvoltarea societăților locale, în general.

Prezența mărfurilor grecești este atestată în numeroase situri din nord-vestul Mării Negre, în special, în polisurile grecești

Tyras și Niconium, dar și în așezările rurale, situate pe ambele maluri ale limanului nistrean. Majoritatea lor sunt datate în sec. IV-III a. Chr., excepție făcând apokiile, a căror existență este atestată prin artefacte din perioada arhaică (Фурманская 1963, 40-41; Секерская 1989, 3-5). Așezări rurale din regiunea Nistrului Inferior ce au funcționat în sec. VI - prima jumătate a sec. V a. Chr. sunt foarte puține (Мелюкова 1980, 5; Охотников 1990, 6-7).

Ceramica arhaică grecească a fost descoperită atât în așezările barbare de pe

Nistrului Inferior (Черняков 1960, 211; Мелюкова 1963, 70), cât și în cele din zona de silvostepă.

Cele mai timpurii amfore grecești atestate la Ciobruciu reflectă nu numai diversitatea polisurilor grecești exportatoare, dar și oferă o cronologie relativ exactă a etapei inițiale de dezvoltare a relațiilor greco-barbare, nu numai în regiunea dată dar și în zona nord-vest pontică în general. La momentul de față au fost stabilite următoarele centre grecești, producătoare de vin, dar și ulei de măsline, ale căror marfă începe să ajungă aici deja din sec. VI a. Chr.: Chios, Lesbos, Clazomene, Thasos. La acestea se adaugă și cele ale cercului Samos-Milet și ale unor centre producătoare neidentificate în prezent, dar cunoscute în literatura de specialitate ca amfore, numite anterior Protho Thasos, iar în ultimul timp cunoscute sub o denumire generalizatoare – „cu piciorul profilat compus”.

Majoritatea fragmentelor profilate ale amforelor de **Chios**, aparțin celor cu gâtul umflat, reprezentând mai multe tipuri și o datare largă: de la sf. sec. VI a. Chr. până în anii '80-'70 ai sec. V a. Chr. Printre aceste piese evidențiem cele de tipul III-B, datate cu mijlocul sec. V a. Chr. (fig. 1/3, 7), tip III-A (fig. 1/1, 2, 6), datate cu al treilea sfert al sec. VI - ultimul sfert al sec. V a. Chr. Printre piesele de Chios remarcăm și buza unei amfore timpurii de tipul II, cu gâtul cilindric (fig. 1/4), datată cu sfârșitul sec. VI - începutul sec. V a. Chr. Un picioruș de vas aparține variantei târzii a tipului III-B, datat cu a doua jumătate a sec. V a. Chr. (fig. 1/5).

O cantitate consistentă de fragmente amforice o prezintă și producția de **Lesbos**, fiind atestate atât amfore cenușii, cât și cele roșiatice. Fragmentele de amfore

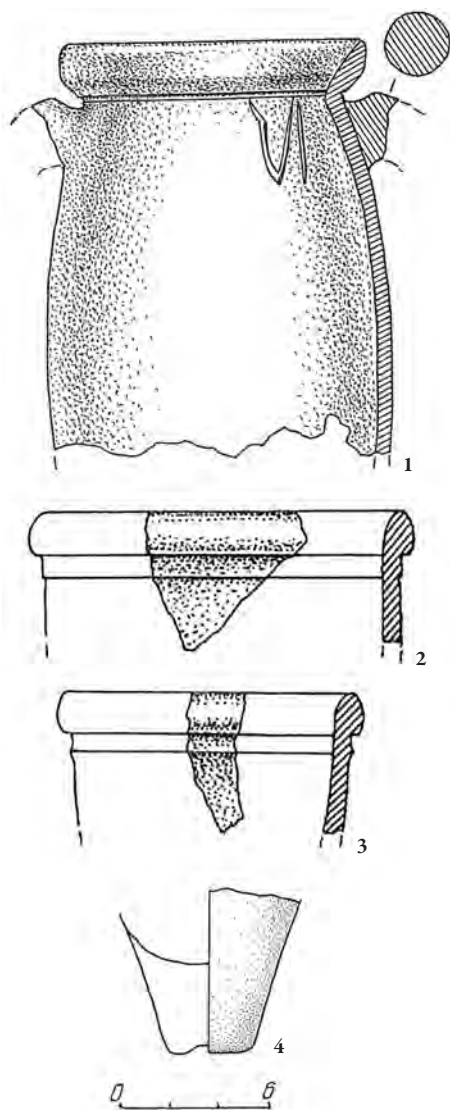

FIG. 2. Ciobruciu. Fragmente de amforă de Lesbos.
FIG. 2. Ciobruciu. Lesbos amphora fragments.

cenușii sunt prezente prin buze, precum și prin piciorușe. Printre fragmentele amforice cenușii ale recipientelor de Lesbos menționăm buza unei amfore de tip II-C (fig. 2/1), care se datează cu sfertul al patrulea al sec. VI a. Chr. Alte două

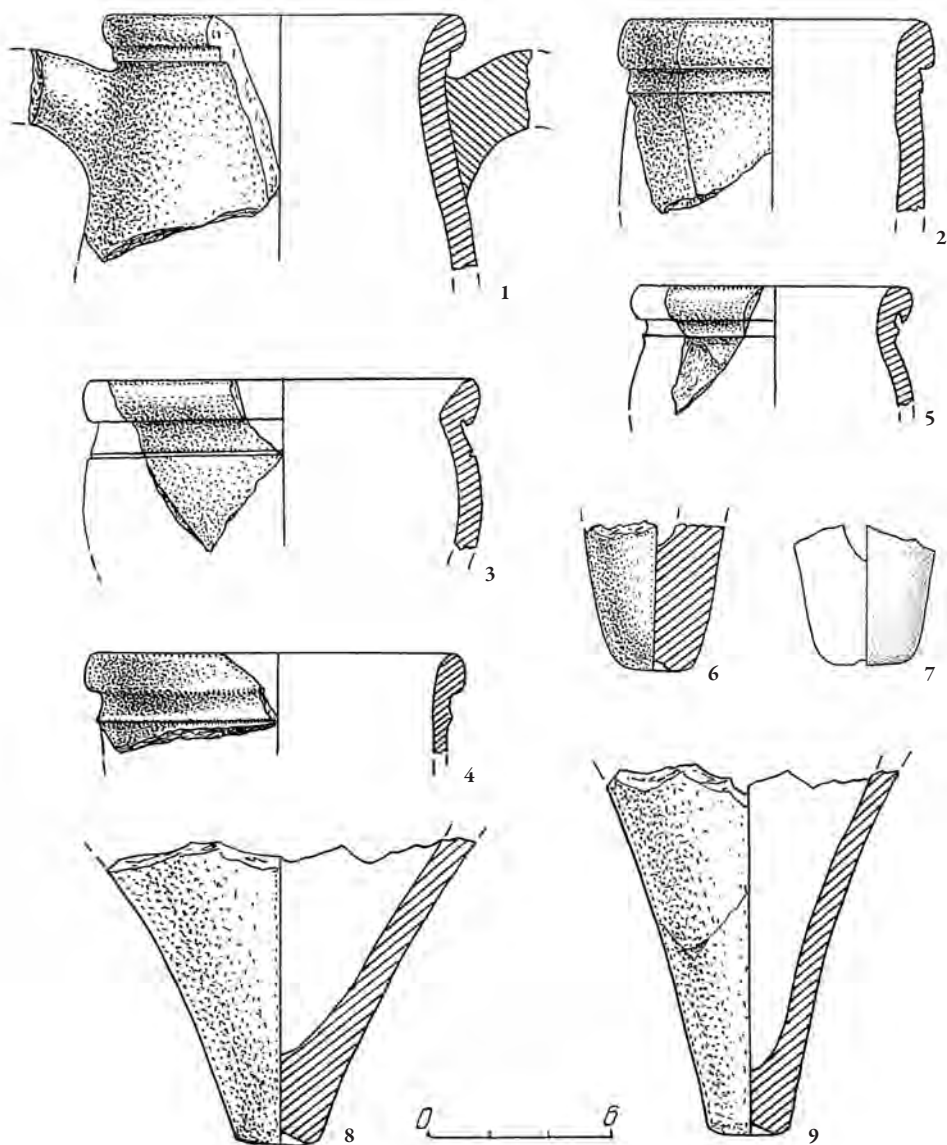

FIG. 3. Ciobruciu. Fragmente de amforă de Lesbos.

FIG. 3. Ciobruciu. Lesbos amphora fragments.

fragmente de buze aparțin unor vase de tipul II-B și III-A (fig. 2/2, 3), datate cu prima jumătate a sec. V a. Chr. și, respectiv, cu mijlocul aceluiași secol. Unei amfore cenușii de tipul II-A, a aparținut și fragmentul de picioruș (fig. 2/4), a cărui datare

se încadrează între cel de al doilea sfert al sec. V a. Chr. și mijlocul aceluiași secol.

Amfore roșiatice de Lesbos, sunt reprezentate printr-o buză cu toartă cu secțiune circulară (una din caracteristicile amforei de Lesbos), aparținând tipului

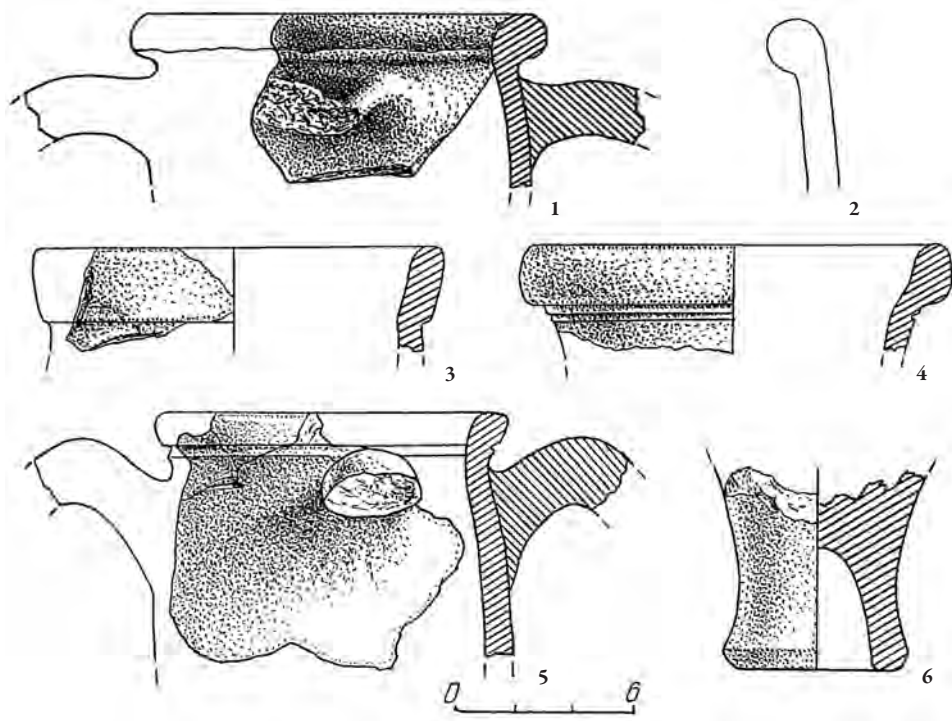

FIG. 4. Ciobruciu. Fragmente de amforă: 1, 2 - Clazomene; 3, 4 - „cercul Samos-Milet”; 5 - Thasos; 6 - centru necunoscut.

FIG. 4. Ciobruciu. Fragments of amphorae: 1, 2 - Klazomenai; 3, 4 - “the Samos-Miletus circle”; 5 - Thasos; 6 - unknown center.

arhaic I-B (fig. 3/1), datat cu cea de a doua jumătate a sec. VI a. Chr. Cu mijlocul sec. VI sunt dateate și altele două fragmente de buze de tipul I-B (fig. 3/3, 4). O altă buză provine de la un recipient amforic de tipul I-C (fig. 3/5), încadrat între sfârșitul sec. VI - începutul sec. V a. Chr. Amforelor roșiatice aparțin și două piciorușe de tipul I-B (fig. 3/6) și I-C (fig. 3/7), dateate cu sfârșitul sec. VI - începutul sec. V a. Chr. Aceleași perioade îi revin și alte două piciorușe de amforă roșiatică (fig. 3/8, 9). Două fragmente de buze de amforă roșiatică reprezintă același tip I-B (fig. 3/2).

Un alt centru producător grecesc, a cărui amforă se întâlnește la Ciobruciu este **Clazomene**. Cantitativ amfora de

Clazomene, nu poate concura cu cele de Chios sau Lesbos, dar în cantități, fie și nu atât de mari, este prezentă printre piesele amforice din acest sit. Datorită pictării cu linii roșii sau negre a părții superioare a vaselor, acestui centru grecesc putem atribui și fragmente de toarte. Totuși, datarea o oferă fragmentele profilate, în special, buzele de amfore. Printre astfel de fragmente menționăm două buze (fig. 4/1, 2), ce au aparținut unor vase pithoide, dateate cu a doua jumătate a sec. VI a. Chr.

Câteva fragmente de buze ar putea ține de producția așa-numitului „**cerc Samos-Milet**”, datat cu mijlocul - cea de a doua jumătate a sec. VI a. Chr. (fig. 4/3, 4).

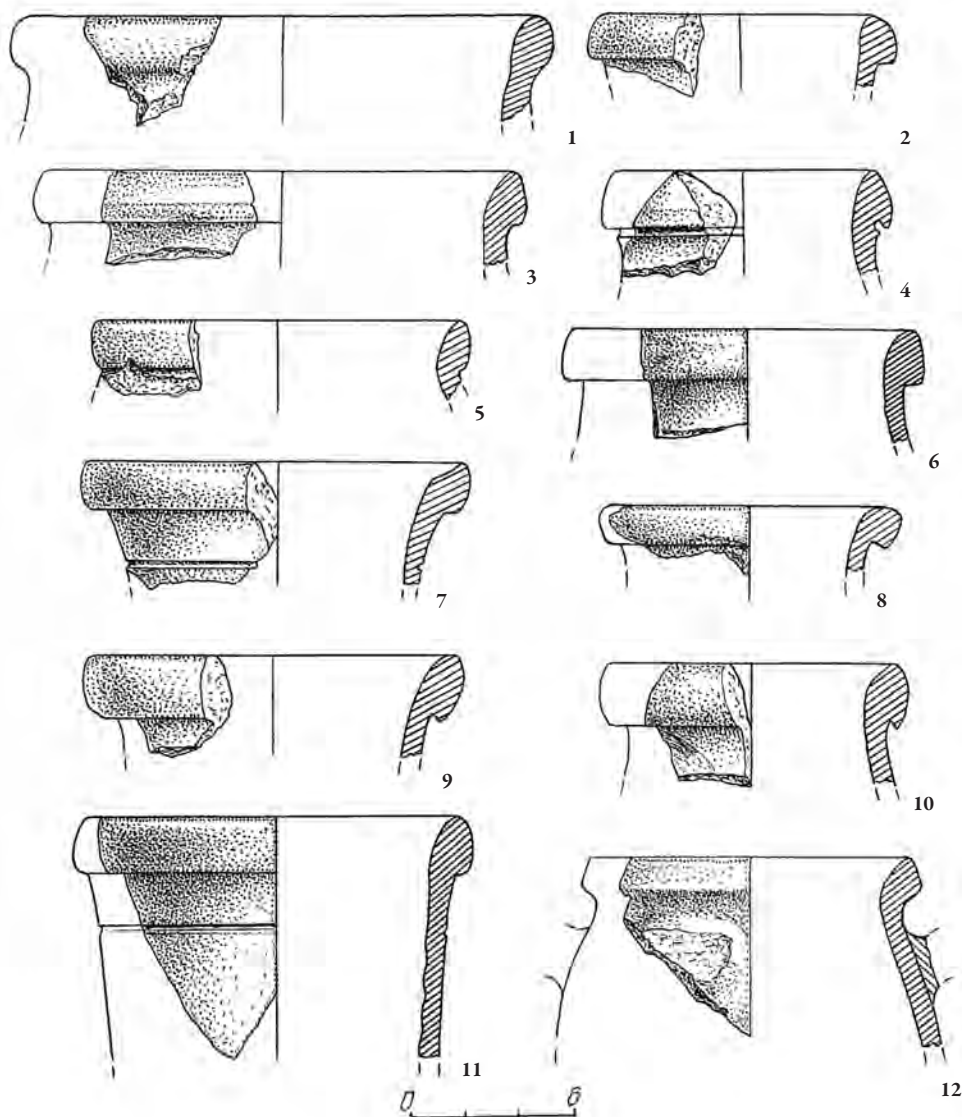

FIG. 5. Ciobruciu. Fragmente de amforă *prothothasinene*.

FIG. 5. Ciobruciu. *Prothothasian* amphora fragments.

Fragmentul unui gât cu toartă aparține unei amfore timpurii de **Thasos** de tipul I-A-2 (fig. 4/5), care datează din prima jumătate a sec. V a. Chr.

Sfârșitului sec. V a. Chr. revine piciorul unei amfore de proveniență necunoscută mediteraneeană (informația aparține lui S. Monachov) (fig. 4/6).

Mai multe fragmente de la Ciobruciu aparțin unui centru (sau centre) încă nedeterminat, grupate sub denumirea *prothoThasos* (Зеек 1960, 79) sau, cum este folosit mai des ultimul timp, termenul – amfore „cu piciorușul profilat compus” (Монахов 2003, 28). Deși păstrează unele caracteristici generale, ca buza masivă, puternic

răsfrântă și piciorușul cu un contur profilat complicat, totuși fragmentele date au componența și culoarea pastei atât de diferită, încât s-au emis ipoteze cum că aceste amfore ar putea proveni din mai multe centre producătoare grecești (Лейпунская 1981, 23). Cercetările din ultimii ani au arătat, că amforele cu astfel de caracteristici sunt întâlnite în special în regiunea circum-pontică și foarte puțin în zona Ioniană (Монахов 2003, 28). Cercetătorul francez Pierre Dupon a emis supoziția că o parte din aceste vase ar putea fi, într-adevăr, produse la Thasos și în Abdera, sau într-o colonie de pe litoralul tracic (Dupont 1999, 153). Piesele acestui tip sunt divizate în mi multe serii, având datarea din al treilea sfert al sec. VI - până la mijlocul sec. V a. Chr. Din această categorie amforică fac parte 12 fragmente de buze (fig. 5).

Analiza lotului de piese de amfore arhaice de la Ciobruciu ne permite să afirmăm, că deja de la mijlocul sec. VI a. Chr. așezarea barbară de la Ciobruciu era implicată în relații comerciale cu lumea greacă, în exclusivitate cu centrele producătoare din bazinul mediteranean. Această limită cronologică este caracterizată de pătrunderea amforelor cu vin *prothothasinene*, ale celor din cercul Samos-Milet¹.

Din a doua jumătatea a sec. VI / al treilea sfert al sec. VI a. Chr. este atestată și producția vinicolă a insulei Chios (considerat cel mai scump vin mediteranean). În a doua jumătate a sec. VI a. Chr. apare pe piața locală și producția de Clazomene. Acestei perioade revine și începutului pătrunderii în mediul local getic și scitic al

mărfurilor lichide de pe insula Lesbos². La Ciobruciu sunt atestate fragmente de amfore de Lesbos atât cele confecționate din pastă roșiatică, cât și cele din pastă cenușie.

O mică prezentă a amforei timpurii de Thasos, confirmă, că vinul thasian, deja din prima jumătate sec. V a. Chr. (deși foarte modest în această perioadă), își croiește drum spre debușeurile din lumea barbară din nord-vestul Pontului Euxin. Apogeul comerțului cu insula Thasos revine celei de a doua perioade a relațiilor greco-barbare din regiune – sec. IV - prima jumătate a sec. III a. Chr. (Mateevici 2007, 109, 117).

Toate tipurile de amfore grecești arhaice de la Ciobruciu, excepție fiind doar vasele de Clazomene, au fost descoperite și în alte situri barbare din regiunea nord-vest pontică, inclusiv în cea de silvo-stepă. Cele de Chios au fost descoperite în așezările și cetățile: Hârtopul Mare (Себотаренко 1997, 219; Mateevici 2007, 61), Majaki (Черняков 1960, 200; Mateevici 2007, 61), Gradenitsy III (Мелюкова 1963, 70-72; Mateevici 2007, 61), Hansca (Рикман, Никулицэ 1985, 118-124; Arnăut 2003, 90; Mateevici 2007, 61), Butuceni (Niculiță, Banaru 1997, 373-383; Mateevici 1999, 86; Mateevici 2007, 61), Novo-Nekrasovka II (Сапожников, Бруяко, Кожокару 1999, 93-94; Бруяко 2005, 279-300; Mateevici 2007, 61), Novosel'skoe II (Satu-Nou II) (Бруяко, Ярошевич 2001), precum și în tumulul de la Ciobruciu (Агульников, Субботин 1997, 186) etc.

Numărul siturilor unde a fost întâlnită amfora de Lesbos este mai mic, însă acest

1 Samosul în perioada arhaică și clasică este recunoscut ca un mare centru producător și exportator de ulei de măsline.

2 Vinul și uleiul de măsline, posibil și măsline sărate.

fapt nu știrbește însemnătatea importului acestei insule mediteraneene. Astfel, fragmente de amforă de Lesbos au fost sesizate la tumulul de la Corjova (Борзияк, Манзура, Левицки 1982, 3-27; Mateevici 2007, 63), cetatea de la Butuceni (Mateevici 1999, 179; Mateevici 2007, 64), necropola de la Majaki (Субботин, Охотников 1981, 106), fortificația de la Stolniceni (Mateevici 2007, 63).

Amfore de Samos au fost descoperite în tumulul 46 de la Dubăsari (Керпач, Серова 1987, 163; Mateevici 2007, 64), în fortificațiile getice de la Butuceni (Mateevici 2007, 64) și Saharna „La Revichin” (Levinschi, Șcipachina, Dulea 1999, 51-67; Mateevici 2007, 64).

Fragmente de amfore timpurii de Thasos provin de la Butuceni (Niculiță, Teodor, Zanoci 2002, 249; Mateevici

2007, 64) și de la Novo-Nekrasovka II (Бруйко 2005, 289).

Încă în anii ‘80 ai sec. XX A.I. Meljukova a remarcat prezența în tumulul de la Nikolaevka a mai multor fragmente de amfore *prothothasinene* (Мелюкова 1984, 96-97).

Nu încapă nicio îndoială cu anume în perioada arhaică își au începutul relațiile comerciale greco-barbare din această regiune, iar pătrunderea mărfurilor grecești și în special ale celor lichide, pentru care se foloseau amforele, s-a făcut în perioada dată pe fluviul Tyras (Nistru), care din cele mai vechi timpuri era navigabil pe tot cursul său și pe parcursul întregului an. Credem, că așezarea getică de lângă s. Ciobruciu, la acel moment, era unicul debușeu pentru aceste mărfuri în spațiul dintre râurile Tyras și Piretus.

BIBLIOGRAFIE

- Arnăuț 2003:** T. Arnăuț, Vestigii ale sec. VII-III a. Chr. în spațiul de la răsărit de Carpați (Chișinău 2003).
- Cebotarenco 1997:** Gh. Cebotarenco, Cetatea hallstatiană târzie de la Hârtopul Mare. In: Vestigii arheologice din Moldova (Chișinău 1997), 211-220.
- Dupont 1999:** P. Dupont, La circulation amphorique en Mer Noire à l'époque archaïque. Spécificité et problèmes. In: Production et commerce des amphores anciennes en Mer Noire (Aix-en-Provence 1999), 143-162.
- Levinschi, Șcipachina, Dulea 1999:** A. Levinschi, O. Șcipachina, G. Dulea, Rezervația istorico-naturală „Saharna La-Revechin” – primele investigații. Tyragetia VIII, 1999, 51-67.
- Niculiță, Banaru 1997:** I. Niculiță, V. Banaru, Les importations grecques de la forteresse de Butuceni, Republique de Moldavie In: (Eds. P. Roman, S. Diamandi, M. Alexianu) The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology (Constanța-Mangalia-Tulcea, 20-26 May 1996), vol. I (Bucharest 1997), 373-383.
- Niculiță, Teodor, Zanoci 2002:** I. Niculiță, S. Teodor, A. Zanoci, Butuceni. Monografie arheologică (București 2002).
- Niculiță, Zanoci, Arnăuț 2008:** I. Niculiță, A. Zanoci, T. Arnăuț, Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu. Siturile din zona Saharna (Chișinău 2008).
- Mateevici 1999:** N. Mateevici, Contribuții la cercetarea și studierea materialului ceramic grecesc de la cetatea getică de la Butuceni. In: (Eds. T. Arnăuț, A. Zanoci, S. Matveev) Studia in honorem Ion Niculiță (Chișinău 1999), 177-195.

- Mateevici 2007:** N. Mateevici, Amforele grecești în mediul barbar din nord-vestul Pontului Euxin în sec. VI- începutul sec. II. a. Chr. (Chișinău 2007).
- Mateevici, Fidelschi 2007:** N. Mateevici, S. Fidelschi, Ștampile amforistice descoperite în așezarea de la Ciobruciu (campaniile 2004-2005). In : Simpozion de numismatică. Comunicări, studii și note (București 2007), 29-34.
- Агульников, Субботин 1997:** С.М. Агульников, А.В. Субботин, Скифский курган V века в Днестровском побережье. В сб.: Никоний и античный мир Северного Причерноморья (Одесса 1997), 182-186.
- Борзник, Манзура, Левицки 1982:** И.А. Борзник, И.В. Манзура, О.Г. Левицкий, Коржевские курганы. В сб.: АИМ в 1979-1980 гг. (Кишинев 1982), 3-27.
- Бруяко 2005:** И.В. Бруяко, Поселение Ново-Некрасовка II (Геродотовы геты на Нижнем Дунае). Revista Arheologică S.N. I/1, 2005, 279-300.
- Бруяко, Ярошевич 2001:** И.В. Бруяко, И.И. Ярошевич, Городище у с. Новосельское на Нижнем Дунае (Одесса 2001).
- Зеест 1960:** И.Б. Зеест, Керамическая тара Боспора (Москва 1960).
- Иващенко 2012:** М.В. Иващенко, Амфорные клейма из поселения Чобручи на левобережье Нижнего Днестра. В сб.: Древности Северного Причерноморья III-II вв. до н.э. Материалы Международной научной конференции, Тирасполь, 16-19 октября 2012 (Тирасполь 2012), 81-86.
- Кетрару, Серова 1987:** Н.А. Кетрару, Н.Л. Серова, Скифские курганы в Дубоссарском районе. В сб.: Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху (Кишинев 1987), 107-131.
- Кишлярук 2000:** В.М. Кишлярук, Определение границ распространения поселения Чобручи по содержанию фосфора в почве. В сб.: Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. Материалы полевого семинара (Тирасполь 2000), 56-60.
- Лейпунская 1981:** Н.А. Лейпунская, Амфоры. В сб.: Культура Ольвии и ее округа в архаическое время (Киев 1978), 87-102.
- Матеевич, Фидельский 2004:** Н. Матеевич, С. Фидельский, Античный импорт в амфорной таре на поселении Чобручи из раскопок 2001-2002 (по данным эпиграфики). В: Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной конференции (12-16 сентября 2004 г.) (Киев-Судак 2004), 118-123.
- Мелюкова 1963:** А.И. Мелюкова, Исследование гетских памятников в степном Поднестровье. КСИА 94, 1963, 64-72.
- Мелюкова 1971:** А.И. Мелюкова, Население Нижнего Поднестровья в IV-III вв. до н.э. МИА 177, 1971, 39-54.
- Мелюкова 1980:** А.И. Мелюкова, Поселение Надлиманское III на берегу Днестровского лимана. В сб.: Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР (Киев 1980), 5-23.
- Монахов 2003:** С.Ю. Монахов, Греческие амфоры в Причерноморье. Типология, Каталог-определитель (Саратов 2003).
- Никулицэ, Фидельский 2002а:** И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Фракийский горизонт на поселение Чобручи в Нижнем Поднестровье (по материалам исследований 2001 г.). В сб.: Северное Причерноморье: от энеолита к античности (Тирасполь 2002), 206-217.
- Никулицэ, Фидельский 2002б:** И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Исследование на многослойном поселении Чобручи (по материалам раскопок 2001 года). В сб.: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э.- V век н.э.) (Тирасполь 2002), 248-251.
- Никулицэ, Фидельский 2004а:** И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Чобручи – многослойное поселение на Днестре. In: (Eds. I. Niculiță, A. Zancă, M. Băț) Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology (sept. 2004, Chișinău-Vadul lui Vodă), II (Chișinău 2004), 190-216.

- Никулицэ, Фидельский 2004b:** И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, Археологические исследования на многослойном поселении Чобручи. In: Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000-2003) (Chişinău 2004), 50-63.
- Охотников 1976:** С.Б. Охотников, Новый памятник эпохи греческой колонизации в Нижнем Поднестровье. МАСП 8, 1976, 201-204.
- Охотников 1980:** С.Б. Охотников, Поселения VI-V вв. до н.э. в Нижнем Поднестровье. В сб.: Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР (Киев 1980), 84-96.
- Охотников 1983:** С.Б. Охотников, Археологическая карта Нижнего Поднестровья в античную эпоху (VI-III вв. до н.э.). В сб.: (отв. ред. Г.А. Дзис-Райко) Материалы по археологии Северного Причерноморья (Киев 1983), 101-122.
- Охотников 1990:** С.Б. Охотников, Нижнее Поднестровье в VI-V вв. до н.э. (Киев 1990).
- Рикман, Никулицэ 1985:** Э.А. Рикман, И.Т. Никулицэ, Гетское поселение Ханска. В сб.: АИМ в 1981 г. (Кишинев 1985), 118-124.
- Сапожников, Бруйко, Кожокару 1992:** И.В. Спужников, И.В. Бруйко, В.М. Кожокару, Новые данные о поселении Ново-Некрасовка I. В сб.: Краткие сообщения Одесского Археологического общества (Одесса 1992), 92-95.
- Секерская 1989:** Н.М. Секерская, Античный Никоний и его округа в VI-IV вв. до н.э. (Киев 1989).
- Субботин, Охотников 1981:** Л.В. Субботин, С.Б. Охотников, Скифские поселения Нижнего Поднестровья. В сб.: Древности Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 102-116.
- Фидельский 2012:** С.А. Фидельский, Поселение Чобручи на Нижнем Днестре в III-II вв. до н.э. В сб.: Древности Северного Причерноморья III-II вв. до н.э. Материалы Международной научной конференции, Тирасполь, 16-19 октября 2012 (Тирасполь 2012), 16-20.
- Фидельский, Иващенко, Синика 2017:** С.А. Фидельский, М.В. Иващенко, В.С. Синика, Амфорные клэйма Причерноморских центров с поселения Чобручи на левобережье Нижнего Днестра. Stratum plus 6, 2017, 329-346.
- Фидельский, Лукасик 2018:** С. Фидельский, С. Лукасик, Антропологические материалы железного века из раскопок поселения Чобручи на левобережье Нижнего Днестра. In: (Eds. A. Zanoci, M. Băţ, S. Ailincăi, A. Țârlea) Interdisciplinary research in Iron Age sites from the Tisa-Dniester area (Tulcea-Chişinău 2018), 67-80.
- Фурманская 1963:** А.И. Фурманская, Античный город Тира. В сб.: (отв. ред. А.И. Болтунова) Античный город (Москва 1963), 40-50.
- Черняков 1960:** И.Т. Черняков, Археологическая разведка берегов Днестровского лимана. ЗООА I (34), 1960, 209-218.
- Щербакова 1994:** Т.А. Щербакова, Новые материалы по археологии Нижнего Поднестровья. В сб.: Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - V в. н.э.). Материалы международной археологической конференции, 10-14 октября 1994 (Тирасполь 1994), 231-232.

Dr. Natalia Mateevici, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chişinău, Republica Moldova,
e-mail: amforaelada@yahoo.com

Dr. Serghei Fidelschi, Universitatea de Stat din Tiraspol „T.G. Şevcenko”, Tiraspol,
e-mail: fidel1975@mail.ru